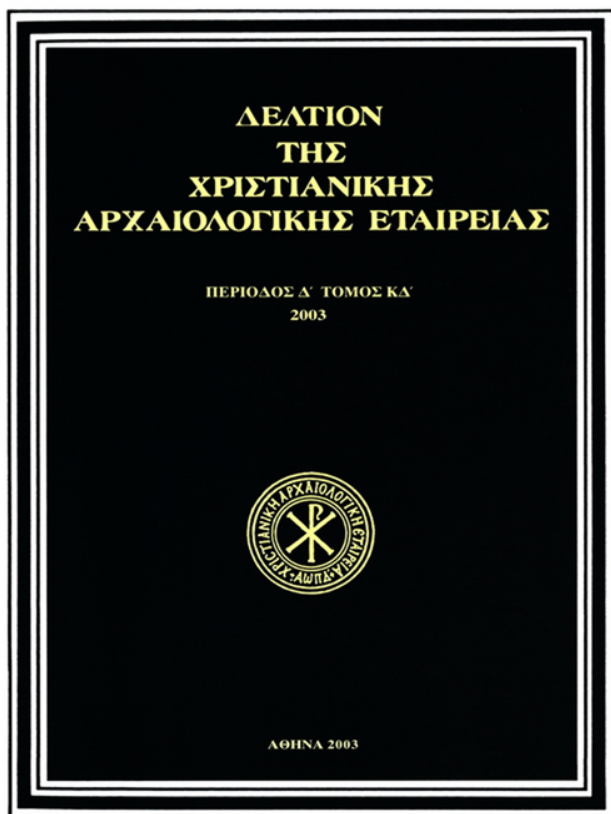

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 24 (2003)

Δελτίον ΧΑΕ 24 (2003), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη (1934-2000)

Ένα άγνωστο Μηνολόγιο με εικονογραφημένα αρχικά: ο κώδιξ 56 της Μονής Λειμώνος

Παναγιώτης Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.377](https://doi.org/10.12681/dchae.377)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π. Λ. (2011). Ένα άγνωστο Μηνολόγιο με εικονογραφημένα αρχικά: ο κώδιξ 56 της Μονής Λειμώνος. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 24, 171-184. <https://doi.org/10.12681/dchae.377>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ένα άγνωστο Μηνολόγιο με εικονογραφημένα
αρχικά: ο κώδιξ 56 της Μονής Λειμώνος

Παναγιώτης ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Τόμος ΚΔ' (2003) • Σελ. 171-184

ΑΘΗΝΑ 2003

ΕΝΑ ΑΓΝΩΣΤΟ ΜΗΝΟΛΟΓΙΟ ΜΕ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΑ ΑΡΧΙΚΑ: Ο ΚΩΔΙΞ 56 ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΛΕΙΜΩΝΟΣ

Ἡ συλλογή βίων ἁγίων πού συνέγραψε τὴν δευτέρη πενηταετία τοῦ 10ου αἰῶνος ὁ βυζαντινὸς λόγιος Συμεὼν ὁ Μεταφραστής, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀπασχολήσει πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια τὸν ἀξέχαστο Νίκο Οἰκονομίδη, σώζεται σὲ 830 περίπου κώδικες¹. Ἀπὸ αὐτοὺς εἰκονογραφημένοι εἶναι μόνο 45, πού ταξινομήθηκαν σὲ διάφορες ὁμάδες, ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο διακοσμῆσώς τους². Μία ἀπὸ τὶς ὁμάδες αὐτὲς περιλαμβάνει τὰ μηνολόγια, ὅπου ὁ εἰκονιστικὸς διάκοσμος περιορίζεται στὰ ἱστορημένα ἀρχικὰ γράμματα, πού ἐγνώρισαν μεγάλη διάδοση τὸν 11ο καὶ τὸν 12ο αἰῶνα³. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀπαντοῦν καὶ ἄλλες κατηγορίες χειρογράφων, ὅπου ὁ διάκοσμος περιορίζεται μερικὲς φορὲς στὰ ἱστορημένα ἀρχικὰ, π.χ. οἱ Ὅμιλιες τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου⁴.

Στὰ χειρόγραφα τοῦ Μηνολογίου, ὅπου ὁ εἰκονιστικὸς διάκοσμος περιορίζεται σὲ ἀνθρωπόμορφα ἀρχικὰ γράμματα⁵, θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ στοὺς ὀκτώ γνωστοὺς μέχρι σήμερα κώδικες ἑνας ἔνατος: Τὸ μηνολόγιο Λειμῶνος 56, πού περιέχει τοὺς ἁγίους τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου⁶. Τὸ χειρόγραφο εἶναι πλήρες, ἀν ἐξαίρεσομε τὸν πίνακα περιεχομένων στὴν ἀρχή⁷. Τὰ περιεχόμενά του ἀντιστοιχοῦν στὴν τυπικὴ ἔκδοση, ὅπως τὴν καθόρισε ὁ Albert Ehrhard: Περιλαμβάνει ἕναν Βίο γιὰ κάθε μέρα τοῦ μήνα, πλὴν τῆς 4ης, 9ης, 11ης, 17ης καὶ 27ης Ὀκτωβρίου, καὶ δύο Βίους γιὰ τὴν 19η⁸. Οἱ Βίοι τοῦ μηνὸς αὐτοῦ πού περιέχει εἶναι λοιπὸν συνολικῶς 27⁹. Τὸ εἰκονογραφημένο μηνολόγιο τῆς Μονῆς Λειμῶνος παρουσιάζει ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον ὄχι μόνο λόγῳ τῆς πλη-

1. N. Oikonomides, Two Seals of Symeon Metaphrastes, *DOP* 27 (1973), σ. 323-326. Ἡ βασικὴ μελέτη γιὰ τὸ Μηνολόγιο τοῦ Συμεὼν τοῦ Μεταφραστοῦ εἶναι τοῦ A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, II, Λεωψία 1938, σ. 306-709.

2. Βλ. N. Patterson Ševčenko, *Illustrated Manuscripts of the Metaphrastian Menologion*, Σιάγο-Λονδίνο 1990 (ἔφ' ἐξῆς: Patterson Ševčenko), καὶ *RbK*, VI, στ. 136-188 (H. Deliyanni Doris). Στὰ χειρόγραφα πού ἀπαριθμοῦνται ἐκεῖ, θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν τὰ μηνολόγια Ἀθηνῶν 2522 καὶ 996 (Ἰ. Α. Μαροβα-Χατζηνικολάου - Χρ. Τουφεξή-Πάσχου, *Κατάλογος μικρογραφῶν βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Γ', Ἀθήναι 1997, σ. 186-190, 219-221, ἀριθ. 45, 57). Εἶχαν προηγηθεῖ οἱ μελέτες τοῦ A. Ehrhard, ἔ.ἀ., σ. 690-693, τῆς S. Der Nersessian, *The Illustrations of the Metaphrastian Menologium, Late Classical and Medieval Studies in Honor of Albert Mathias Friend, Jr.*, Princeton 1955, σ. 222-231, τοῦ P. Mijović, *Une classification des ménologes enluminés, Actes du XIIIe CIEB*, III, Βελιγράδι 1964, σ. 271-279, καὶ *Menolog*, Βελιγράδι 1973, καὶ τῆς Ἐ. Δελιγιάννη-Δωρῆ, *Ἱστορημένα χειρόγραφα τοῦ Μηνολογίου τοῦ Συμεὼν τοῦ Μεταφραστή, Παρουσία Α'* (1982), σ. 275-312.

3. Patterson Ševčenko, σ. 185-186, 193, καὶ *RbK*, VI, στ. 162-163, 179 (H. Deliyanni Doris). Γιὰ τὰ ἱστορημένα ἀρχικὰ βλ. C. Franc-Sgourdeou, *Les initiales historiées dans les monuments byzantins aux XIe-XIIe s.*, *Byzantinoslavica* XXVIII (1967), σ. 336-354.

4. Ὅπως τὰ χειρόγραφα Ἀθηνῶν 2554, Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου 16 καὶ Vat. gr. 463 (τὰ δύο τελευταῖα περιέχουν καὶ προμετωπίδα μὲ παράσταση τοῦ συγγραφέως). Βλ. G. Galavaris, *The Illustration of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus*, Princeton 1969, σ. 204-205, 220-222, 250-252, εἰκ. 257-260, 61-77, 78-93.

5. Patterson Ševčenko, σ. 185-186, 193. *RbK*, VI, στ. 162-163, 179 (H. Deliyanni Doris).

6. Ἰ. Α. Παπαδοπούλου τοῦ Κεραμέως, *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, ἥτοι γενικὸς περιγραφικὸς κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἀνά τὴν Ἀνατολὴν Βιβλιοθήκας εὑρισκομένων ἐλληνικῶν χειρογράφων, Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, Παράρτημα τοῦ ΙΕ' τόμου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1884, σ. 64. Ehrhard, ἔ.ἀ., σ. 367, ὅπου ἀναγράφεται λανθασμένα ὁ ἀριθμὸς τῶν φύλλων. Εὐχαριστῶ θερμότατα καὶ ἀπὸ τὴν θέσιν αὐτὴ τὸν πανοσιολογώτατο καθηγούμενο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Λειμῶνος ἀρχιμανδρίτη Νικόδημο Παυλόπουλο, πού μὲ διηκούνη ποικιλοτρόπως στὴν μελέτη καὶ φωτογράφηση τοῦ χειρογράφου.

7. Βλ. σχετικὰ Patterson Ševčenko, σ. 9.

8. Στὸν δεῦτερο ἀπὸ τοὺς Βίους τῆς 19ης Ὀκτωβρίου, τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει, ἡ ἡμερομηνία τῆς ἐπιγραφῆς διορθώθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων σὲ 17 (βλ. Εἰκ. 12). Γιὰ τὶς διάφορες ἡμερομηνίες ἑορτασμοῦ τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν Κρίσει βλ. *ΘΗΕ*, 2, σ. 670, καὶ F. Halkin, *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*, Βρυξέλλες 1969, σ. 22.

9. Ehrhard, ἔ.ἀ., σ. 358-359. Patterson Ševčenko, σ. 209-210.

ρότητός του, αλλά και λόγω της ποιότητας του διακόσμου του, της πρωτοτυπίας πολλών από τα αρχικά του και της καλής του διατηρήσεως. Μεγάλων διαστάσεων, όπως όλα τα μηνολόγια, έχει ύψος 33-33,5 και πλάτος 25-26 εκ. και περιέχει 319 φύλλα από περιγραμνή. Το κείμενο, μικρογράμματο, είναι γραμμένο σε δύο στήλες, των οποίων η γραμμένη επιφάνεια έχει διαστάσεις περίπου 21,5×6,5 εκ. Η χαράκωση είναι του τύπου 35C2df κατά την κατάταξη του Legoy. Κάθε στήλη περιέχει 25 στίχους. Τα τετράδια αριθμούνται κάτω αριστερά στην προσθία όψη του πρώτου φύλλου κάθε τετραδίου και κάτω δεξιά στην οπισθία όψη του τελευταίου φύλλου. Το κείμενο είναι γραμμένο με ανοικτοκάστανη μελάνη, ενώ με χρυσή γράφονται ή ημέρα, οι τίτλοι και τα αρχικά γράμματα στην αρχή των παραγράφων.

Η αρχή κάθε βίου κοσμείται με ταινιοειδές επίτιτλο πλάτους μιάς στήλης και με ίσορημένο αρχικό γράμμα. Όκτώ από τα αρχικά είναι ανθρωπόμορφα, έννεα ζωόμορφα, ενώ έννεα έχουν φυτικό διάκοσμο. Το αρχικό γράμμα του μαρτυρίου των αγίων Πρόβου, Ταραχού και Ανδρονίκου στο φ. 75ν δεν σώζεται.

Τα αρχικά γράμματα του Μηνολογίου Λεμιώνος 56 είναι τα εξής:

- 1) φ. 2r (1η Όκτωβρίου), άγιος Άνανίας: Ζωόμορφο Α (Εικ. 1).
- 2) φ. 6r (2 Όκτωβρίου), άγιοι Κυπριανός και Ιουστίνια: Οί άγιοι μετωπικοί (Εικ. 2).
- 3) φ. 23r (3 Όκτωβρίου), άγιος Διονύσιος ό Άρεοπαγίτης: Ό άγιος μετωπικός (Εικ. 3).
- 4) φ. 34r (4 Όκτωβρίου¹⁰), άγία Χαριτίμη: Φυτικό Ε (Εικ. 4).
- 5) φ. 37v (6 Όκτωβρίου), απόστολος Θωμάς: Φυτικό Π (Εικ. 5).
- 6) φ. 45r (7 Όκτωβρίου), άγιοι Σέργιος και Βάκχος: Άντίνωτα πουλιά (Εικ. 6).
- 7) φ. 61r (8 Όκτωβρίου), άγία Πελαγία: Φυτικό Γ (Εικ. 7).
- 8) φ. 67v (10 Όκτωβρίου), άγιοι Ευλάμπιος και Ευλαμπία: Φυτικό Α.
- 9) φ. 75v (12 Όκτωβρίου), άγιοι Πρόβος, Τάραχος και Άνδρόνικος: Δεν σώζεται.
- 10) φ. 83v (13 Όκτωβρίου), άγιοι Κάρπος και Παπύλος: Φυτικό Μ.
- 11) φ. 96r (14 Όκτωβρίου), άγιοι Ναζάριος, Γερβάσιος, Προτάσιος και Κέλσιος: Φυτικό Ν.
- 12) φ. 103v (15 Όκτωβρίου), άγιος Λουκιανός: Ζευγος, πουλιών (Εικ. 8).
- 13) φ. 114v (16 Όκτωβρίου), άγιος Λογγίνος: Φυτικό Τ με δύο κεφάλια δρακόντων (Εικ. 9).
- 14) φ. 121v (18 Όκτωβρίου), ευαγγελιστής Λουκάς: Ό

άγιος, καθιστός, βαπτίζει τον κάλαμο σε μελανοδογείο (Εικ. 10).

- 15) φ. 128v (19 Όκτωβρίου), άγιος Ουάρος: Ό άγιος και ό διώκτης του Μαξιμιανός (Εικ. 11).
- 16) φ. 140r (19 Όκτωβρίου), άγιος Άνδρέας ό έν τη Κρίτη (=ό έν τη Κρίσει): Φυτικό Π (Εικ. 12).
- 17) φ. 150r (20 Όκτωβρίου), άγιος Άρτέμιος: Ό άγιος όρθιος, δεόμενος (Εικ. 13).
- 18) φ. 184r (21 Όκτωβρίου), άγιος Ίλαριών: Ζευγος πουλιών (Εικ. 14).
- 19) φ. 213v (22 Όκτωβρίου), άγιος Άβέρκιος: Θαύμα του άγίου (Εικ. 15).
- 20) φ. 237r (23 Όκτωβρίου), άγιος Ίάκωβος ό Άδελφόθεος: Φυτικό Ο.
- 21) φ. 247v (24 Όκτωβρίου), άγιος Άρέθας: Ό άγιος ποδοπατεί τον διώκτη του (Εικ. 16).
- 22) φ. 272r (25 Όκτωβρίου), άγιοι νοτάριοι Μαρκιανός και Μαρτύριος: Φυτικό Ε με δύο κεφάλια ζώων και χέρι που εύλογεί (Εικ. 17).
- 23) φ. 274r (26 Όκτωβρίου), άγιος Δημήτριος: Ό άγιος Νέστωρ φονεύει τον Λυαίο παρουσία του άγίου Δημητρίου και του Μαξιμιανού (Εικ. 18).
- 24) φ. 283v (28 Όκτωβρίου), άγία Άναστασία ή Ρωμαία: Άλεπού (Εικ. 19).
- 25) φ. 293r (29 Όκτωβρίου), άγιος Άβράμιος: Σύμπλεγμα άνθρωπου και αϊλουροειδούς (Εικ. 20).
- 26) φ. 314r (30 Όκτωβρίου), άγιοι Ζηνόβιος και Ζηνοβία: Φυτικό Α (Εικ. 21).
- 27) φ. 316r (31 Όκτωβρίου), άγιος Επίμαχος: Ζώο (Εικ. 22).

Και στα άλλα μηνολόγια, όπου ό διάκοσμος περιορίζεται στα αρχικά, μέρος μόνο από αυτά είναι ανθρωπόμορφα, ενώ στο μηνολόγιο Add. 36636 της Βρετανικής Βιβλιοθήκης και τα έπτά σωζόμενα αρχικά είναι ανθρωπομορφικά, μπορεί όμως ανάμεσα σε αυτά που λείπουν να υπήρχαν και αρχικά με φυτικό μόνο ή ζωϊκό διάκοσμο¹¹. Είκοσι έξι από τα είκοσι όκτώ αρχικά περιέχουν μορφές στον κώδικα Vat. gr. 1679, δέκα από τα δεκατρία στον Μαρκιανό gr. Z 351, δεκαοκτώ μόνο από τα είκοσι έξι στον Χάλκης 80¹². Στο μηνολόγιο 508 της

10. Το Δ της ημερομηνίας διορθώθηκε μεταγενεστέρως σε Ε. Πρβλ. Patterson Ševčenko, σ. 248 σημ. 1.

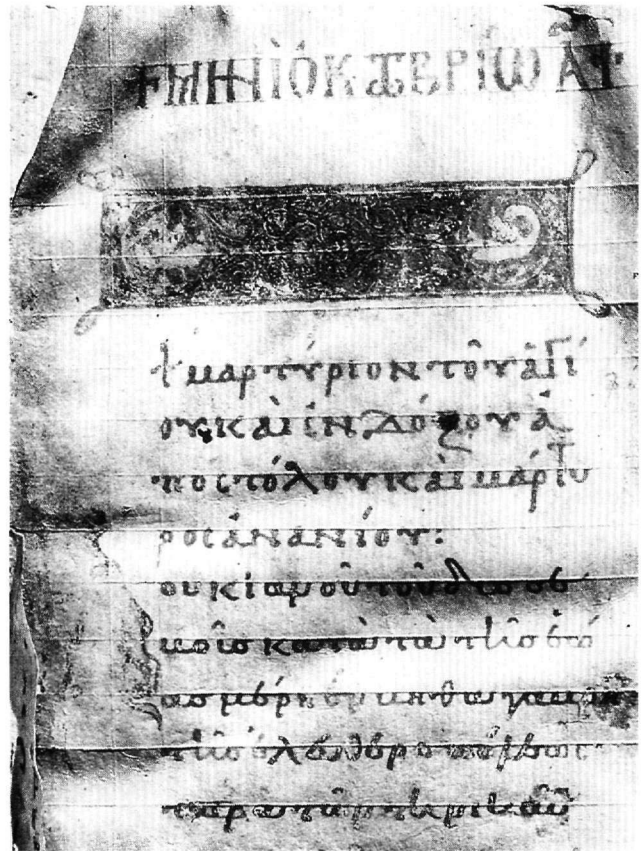
11. Patterson Ševčenko, σ. 126-128, εικ. 3F2-3F9.

12. Vat. gr. 1679: C. Walter, The Triumph of Saint Peter in the Church

Μονής Σινᾶ τὸ ποσοστὸ τῶν ἀνθρωπομόρφων ἀρχικῶν εἶναι ἀκόμη μικρότερο: τρία μόνο ἀπὸ τὰ δεκαεννέα ἀρχικά γράμματα περιέχουν μορφές¹³. Οἱ κώδικες Cromwell 26 τῆς Ὁξφόρδης, Λαυρεντιανὸς XI.11 καὶ 253 τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου ἔχουν πολλὰ κενά. Στὸν πρῶτο, δύο ἀπὸ τὰ πέντε σωζόμενα ἀρχικά εἶναι ἀνθρωπομορφικά, στὸν δεύτερο δύο ἀπὸ τὰ τρία, στὸν τελευταῖο ἓνα¹⁴.

Ἀπὸ τὰ μηνολόγια ποὺ ἀναφέραμε, τοὺς ἁγίους τοῦ Ὀκτωβρίου περιέχουν ὁ κώδιξ Vat. gr. 1679 καὶ ὁ Χάλκης 80. Στὸ χειρόγραφο τοῦ Βατικανοῦ μόνο οἱ Βίοι τῶν ἁγίων Πολυεύκτου καὶ Ἀρέθα στεροῦνται ἀρχικῶν με ἀνθρώπινες μορφές. Στὸν κώδικα τῆς Χάλκης, ἀπὸ τὰ ἀρχικά ποὺ εἶναι ἀνθρωπόμορφα στὸν κώδικά μας, μόνο τὸ Μ τοῦ Ἀρτεμίου καὶ τὸ Ε τοῦ Ἀρέθα ἔχουν ἀποκλειστικὰ ζωϊκὸ καὶ φυτικὸ διάκοσμο.

Στὸ χειρόγραφο τῆς Μονῆς Λειμῶνος οἱ ἅγιοι εἰκονίζονται συνήθως κατὰ μέτωπον σὲ γράμματα με κάθετα στοιχεῖα, ὅπως τὸ Π (ἅγιοι Κυπριανὸς καὶ Ἰουστῖνα στὸ φ. 6r καὶ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης στὸ φ. 23r) καὶ τὸ Μ (ἅγιος Ἀρτέμιος στὸ φ. 150r) (Εἰκ. 2, 3, 13). Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος ὑψώνει τὰ χέρια σὲ δέηση. Στὸ μαρτύριον τοῦ ἁγίου μάρτυρος Οὐάρον καὶ τῶν σὺν αὐτῷ (φ. 128v, Εἰκ. 11), δίπλα στὸν ἅγιο, ποὺ στρέφεται ἐλαφρὰ δεξιὰ, στέκεται ὁ ὑπαιτίος τοῦ θανάτου τοῦ αυτοκράτορ Μαξιμιανός, ἐνῶ τὸ μεσαῖο στοιχεῖο τοῦ ἀρχικοῦ Μ σχηματίζεται ἀπὸ συστρεφόμενο φίδι ποὺ τοῦ ἐπιτίθεται. Πρόκειται γιὰ revenge initial, ὅπως ὀνομάζει τὴν κατηγορία αὐτὴ ἡ Nancy Patterson Ševčenko, ὅπου εἰκονίζεται ἡ τιμωρία τοῦ ὑπαιτίου τοῦ θανάτου τοῦ ἁγίου¹⁵. Στὸ ἀρχικὸ γράμμα Ε, ἡ ὀριζόντια κεραία σχηματίζεται με ἓνα ἀπλωμένο χέρι, ὅπως στὸ Ὑπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστὴν Λουκᾶν, ὁ ὁποῖος βαπτίζει τὸν κάλαμο σὲ καλαμᾶρι (φ. 121v, Εἰκ. 10), ἢ στὸ Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Ἀρέθα καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἀθλησάντων ἁγίων μαρτύρων (φ. 247v, Εἰκ. 16). Ἐδῶ ὁ λευκογένειος ἅγιος Ἀρέθας δείχνει τὴν πόλη Νεγρᾶν τῆς Αἰθιοπίας ὅπου ἐμαρτύρησε, ἢ ὁποία

Εἰκ. 1. Μηνολόγιο Λειμῶνος 56, φ. 2r (1ῆ Ὀκτωβρίου).

προστατεύεται ἀπὸ τρεῖς πύργους καὶ στέφεται ἀπὸ μετάλλιο τοῦ Χριστοῦ ποὺ εὐλογεῖ. Συγχρόνως ὁ ἅγιος ποδοπατεῖ ἡμίγυμνον ἄνδρα ντυμένο μόνο ρόδινο χιτῶνα, τὸν ὁποῖο πνίγει ἀνορθωμένο φίδι – προφανῶς τὸν ἡγεμόνα τῆς Εὐδαίμονος Ἀραβίας Δουναάν, ποὺ κατέλαβε προσωρινῶς τὴν Νεγρᾶν καὶ ἐξολόθρευσε τὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ τῆς, μεταξὺ αὐτῶν καὶ τὸν ἅγιο Ἀρέθα. Πρόκειται καὶ ἐδῶ γιὰ revenge initial. Ἡ

of Saint Clement at Ohrid and the Iconography of the Triumph of the Martyrs, *Zograf* 5 (1974), σ. 30-34· Patterson Ševčenko, σ. 162-164, εἰκ. 4D7-4F10. Marc. gr. Z 351: I. Furlan, *Codici greci illustrati della Biblioteca Marciana*, IV, Μιλάνο 1981, σ. 16-19· Patterson Ševčenko, σ. 170-172, εἰκ. 4G1-5B1. Χάλκης 80: Patterson Ševčenko, σ. 112-115, εἰκ. 6C10-6E11.

13. Patterson Ševčenko, σ. 155-156, εἰκ. 6F5 -6F7. K. Weitzmann - G. Galavaris, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Illustrated Greek Manuscripts*, I, Princeton 1990, σ. 119-122, ἀριθ. 43,

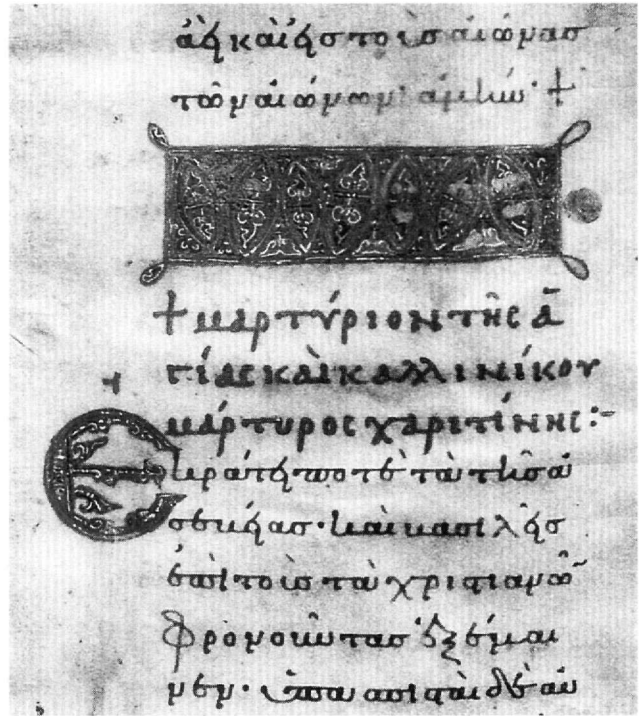
πίν. XIXb, εἰκ. 398-404.

14. Patterson Ševčenko, σ. 135, 109, 147, εἰκ. 4A3-4A7, 3C11-3D1, 4C11-4D4. Γιὰ τὸν κώδικα τῆς Ὁξφόρδης βλ. καὶ *Corpus der byzantinischen Miniaturhandschriften* (ἐφ' ἑξῆς: *CBM*), I, σ. 35-37, ἀριθ. 23, εἰκ. 127-131.

15. Patterson Ševčenko, σ. 193. Πρβλ. καὶ Walter, ἔ.α., σ. 30-34, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι με τὰ ἀρχικά αὐτὰ δηλώνεται ὁ θρίαμβος τῆς Ἐκκλησίας.

Εἰκ. 3. Μηνολόγιο Λειμῶνος 56, φ. 23r (3 Ὀκτωβρίου).

Εἰκ. 4. Μηνολόγιο Λειμῶνος 56, φ. 34r (4 Ὀκτωβρίου).

σχηματοποιημένη παράσταση τῆς Νεγρᾶν εἶναι ζωγρα-
 φισμένη δεξιὰ τῆς στήλης τοῦ κεμένου. Τὸ ἀρχικὸ τοῦ
 μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρέθα εἶναι τὸ μόνον στὸ χειρό-
 γραφὸ μας ποὺ δὲν εἶναι αὐτόνομο, ἀλλὰ σχηματίζει
 ἐνιαῖο σύνολο μὲ μικρογραφία ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ
 τοῦ κεμένου. Ἀνάλογο παράδειγμα στὰ ἄλλα μηνολό-
 για, ὅπου ὁ διάκοσμος περιορίζεται στὰ ἱστορημένα
 ἀρχικά, συνήνησα μόνον στὸ φ. 71v τοῦ χειρογράφου
 Add. 36636 τοῦ Λονδίνου¹⁶.

Σὲ δύο περιπτώσεις τὸ ἀρχικὸ σχηματίζει ὁλόκληρη
 σκηνή. Ὁ Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν
 Ἀβερκίου ἐπισκόπου Ἱεραπόλεως (φ. 213v, Εἰκ. 15)
 ἀρχίζει μὲ τὸ γράμμα Μ. Τὸ ἀριστερὸ καὶ τὸ μεσαῖο κά-
 θετο στοιχεῖο σχηματίζουν ὁ λευκογένειος ἅγιος, ποὺ
 φορεῖ ἐπισκοπικὰ ἄμφια, καὶ μία δαιμονιζομένη, τὴν
 ὁποία θεραπεύει. Ὁ ἅγιος ὑψώνει τὸ δεξιὸ χεῖρ σὲ σχήμα
 λόγου καὶ προστάζει ἕναν δαίμονα, ντυμένον μόνον γα-
 λάζιο περιζώμα, ὁ ὁποῖος σχηματίζει τὴν δεξιὰ κάθετη
 κεραία, νὰ μεταφέρει ἕναν μεγάλο λίθον ἀπὸ τὴν Ρώμη,
 ὅπου συνέβη τὸ θαῦμα, στὴν Ἱεράπολη τῆς Φρυγίας.
 Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενον τοῦ Συμεῶν τοῦ Μεταφραστοῦ,
 ὁ ἅγιος Ἀβερκίος εἶπε: Ἐξελθε ταύτης πονηρὸ δαῖμον.
 ...Ἐπιτάτω σοι τὸν βωμὸν τοῦτον ἄραι, μέχρι τε Ἱερα-

πόλεως τῆς ἐμῆς ἐνεγκεῖν. Ἦκουσεν ὁ δαίμων καὶ
 ὑπέρχεται τὸν βωμὸν καὶ ἀναιρεῖται, καὶ διεῖσε διὰ τοῦ
 Ἱπποδρόμου, καὶ τῶ ὠρισμένῳ φέρων ἐναποτίθησι
 τόπων κατὰ τὴν Ἱεράπολιν¹⁷. Στὴν Ἀθλοισιν τοῦ ἁγίου
 καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου (φ. 274r, Εἰκ.
 18), ὁ ἅγιος, ὄρθιος, εὐλογεῖ τὸν Νέστορα ποὺ κτυπᾷ μὲ
 τὸ δόρυ του τὸν πεσμένον στὸ ἔδαφος Λυαῖο, ἐνῶ τὴν
 σκηνὴ παρακολουθεῖ ἐπάνω ὁ Μαξιμιανός, σὲ προτο-
 μῇ. Ὁ ἅγιος Δημήτριος εἶναι ντυμένος γαλάζιο χιτῶνα
 καὶ κόκκινον ἱμάτιον, ἐνῶ ὁ Νέστορ φορεῖ θώρακα. Ἡ
 ἀσπίδα καὶ τὸ ἀκόντιον τοῦ θωρακοφόρου Λυαίου εἶναι
 πεσμένα κάτω· τὸ κεφάλι του εἶναι ἐξίτηλον. Ὁ Μαξι-
 μιανὸς πιάνει ἀμήχανα τὸ πηγούνι του.

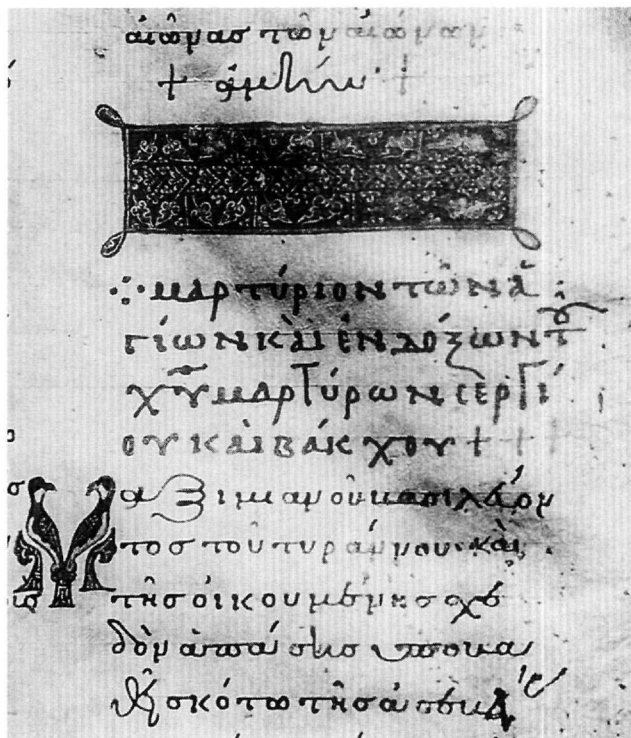
Ἡ εἰκονογραφία τῶν ἀνθρωπομόρφων ἀρχικῶν γραμ-
 μάτων τοῦ Μηνολογίου μας ἄλλοτε παρουσιάζει κοινὰ
 σημεῖα μὲ ἄλλα μηνολόγια καὶ ἄλλοτε διακρίνεται γιὰ
 τὴν πρωτοτυπία τῆς. Ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς εἰκονίζε-

16. Patterson Ševčenko, σ. 127, εἰκ. 3F7.

17. PG, 115, στ. 1240.

Εἰκ. 5. Μηνολόγιο Λειμῶνος 56, φ. 37v (6^ο Ὀκτωβρίου).

Εἰκ. 6. Μηνολόγιο Λειμῶνος 56, φ. 45r (7^ο Ὀκτωβρίου).

Εἰκ. 7. Μηνολόγιο Λειμῶνος 56, φ. 61r (8^ο Ὀκτωβρίου).

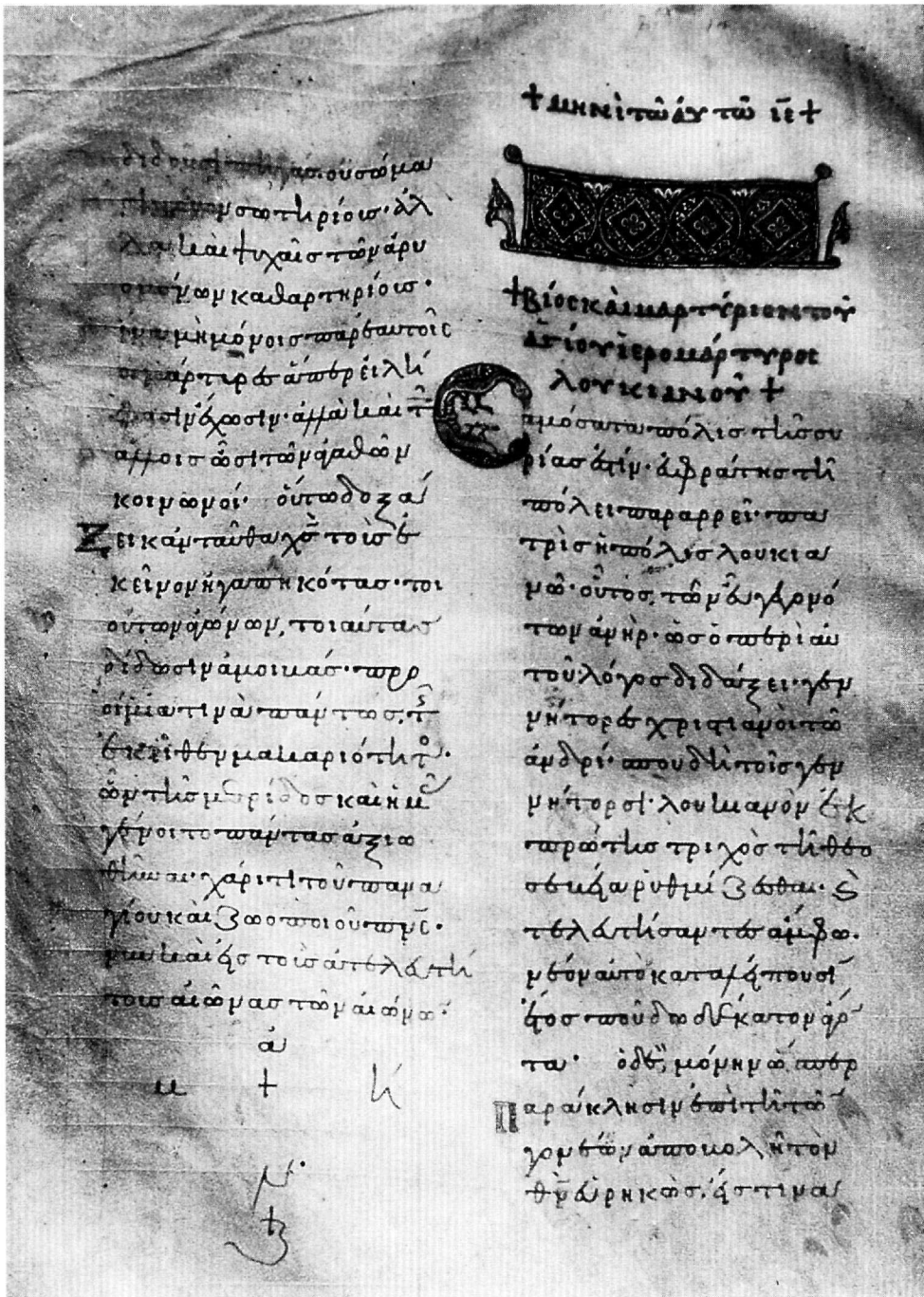
ται καθιστός, ὅπως στὸ χειρόγραφο τῆς Μονῆς Λειμῶνος, καὶ στὸ ἀντίστοιχο ἀρχικὸ τοῦ κώδικος Vat. gr. 1679, ἐκεῖ ὁμοῦς γράφει¹⁸. Στὸν ἴδιο κώδικα οἱ ἅγιοι Κυπριανὸς καὶ Ἰουστῖνα παριστάνονται ὄρθιοι κατ' ἐνώπιον, ὅπως στὸ χειρόγραφο μας¹⁹. Ἀπὸ τὴν περιγραφή πού ἔχει δημοσιευθεῖ τοῦ ἀρχικοῦ μετὸν ἅγιο Ἀβέρκιο καὶ μιὰν ἄλλη μορφή ντυμένη μόνο περιζώμα στὸ χαμένο σήμερα μηνολόγιο Χάλκης 80, προκύπτει ὅτι θὰ ἔμοιαζε μετὴν παράσταση τοῦ χειρογράφου μας, χωρὶς ὅμως τὴν κοπέλλα πού ἐθεράπευσε ὁ ἅγιος²⁰. Τὰ ἀρχικὰ γράμματα τοῦ ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, τοῦ Οὐάρου μετὸν Μαξιμιανό, τοῦ ἁγίου Ἀρεθα καὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου διαφέρουν ἀντιθέτως τελείως ἀπὸ αὐτὰ πού κοσμοῦν ἄλλα μηνολόγια²¹.

18. Patterson Ševčenko, σ. 163, εἰκ. 4E9.

19. Patterson Ševčenko, σ. 161, εἰκ. 4D8.

20. Patterson Ševčenko, σ. 114, εἰκ. 6E3.

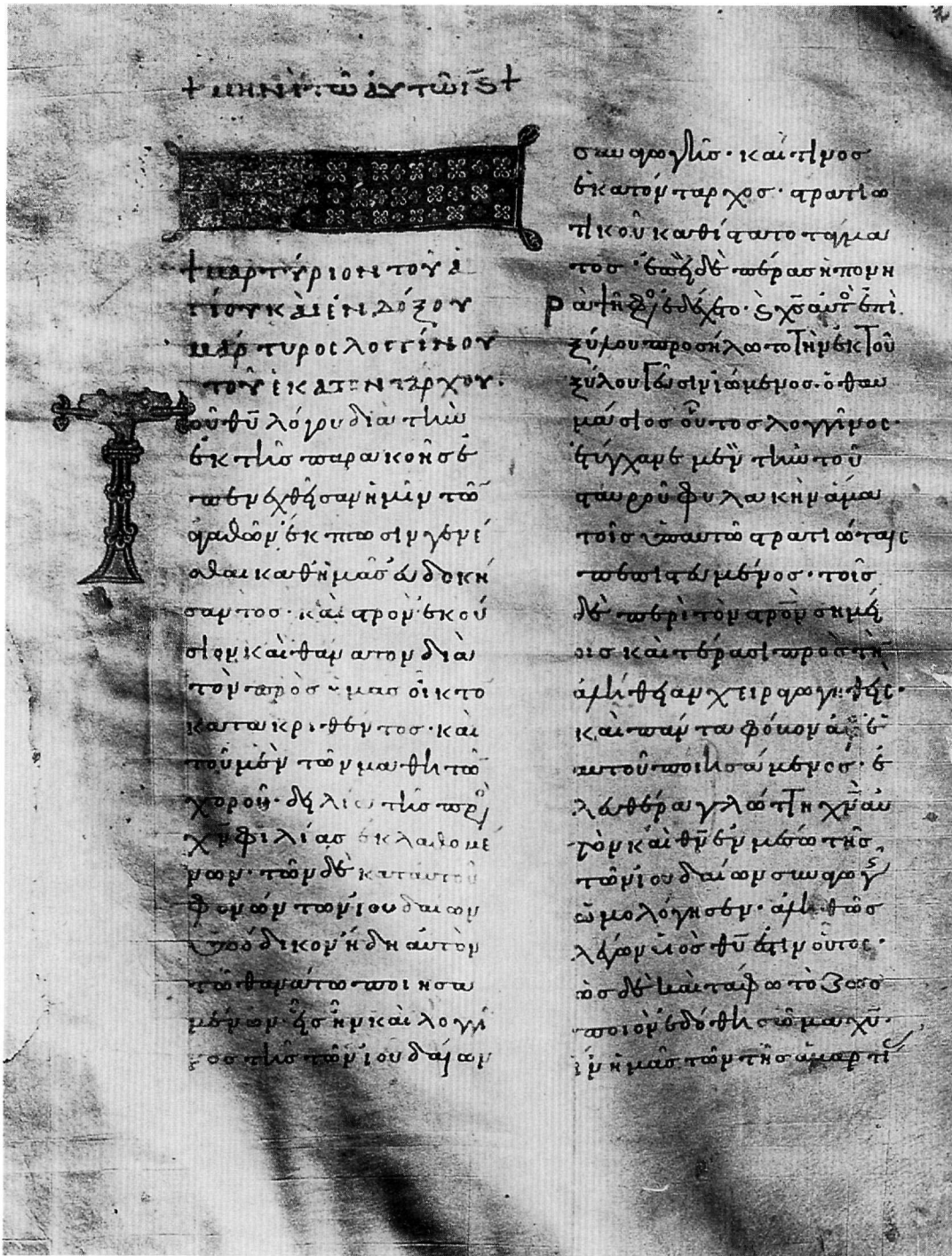
21. Στὸ χειρόγραφο τῆς Χάλκης ὁ ἅγιος Διονύσιος εἰκονίζεται σὲ μετάλλιο, ἐνῶ στὸν Vat. gr. 1679 παριστάνεται ἡ ἀποτομή του. Τὸ ἀρχικὸ μὴ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Οὐάρου σχηματίζεται στὸν Βατικανὸ κώδικα μετὸν δύο ἄνδρες πού στηρίζουν ῥάβδο πάνω

Εικ. 8. Μηνολόγιο Λειμώνος 56, φ. 103v (15^ο Οκτωβρίου).

στον ύπτιο Μαξιμιανό, στο χειρόγραφο της Χάλκης με δύο μορφές, που άκουμπούν το χέρι τους στο κεφάλι ενός παιδιού με φωτοστέφανο. Ο Άρεθας παριστάνεται στον Vat. gr. 1679 ὄρθιος, μετωπικός, ενώ στην Χάλκη τὸ ἀρχικὸ ἔψυλον σχηματίζεται

με δύο φίδια. Ὁ ἅγιος Δημήτριος εἶναι μόνος, ὄρθιος στὸν Βατικανὸ κώδικα· στὸ μηνολόγιο τῆς Χάλκης μία ψηλὴ μορφή εὐλογεῖ μία μικρότερη. Βλ. Patterson Ševčenko, σ. 112, 161, 163, 113, 164, 114, εἰκ. 6C11, 4D10, 4E10, 6D11, 4F4, 6E5, 4F6, 6E7.

Εικ. 9. Μηνολόγιο Λεμῶνος 56, φ. 114ν (16 Οκτωβρίου).

Εἰκ. 13. Μηνολόγιο Λεμῶνος 56, φ. 150r (20 Ὀκτωβρίου).

Εἰκ. 14. Μηνολόγιο Λεμῶνος 56, φ. 184r (21 Ὀκτωβρίου).

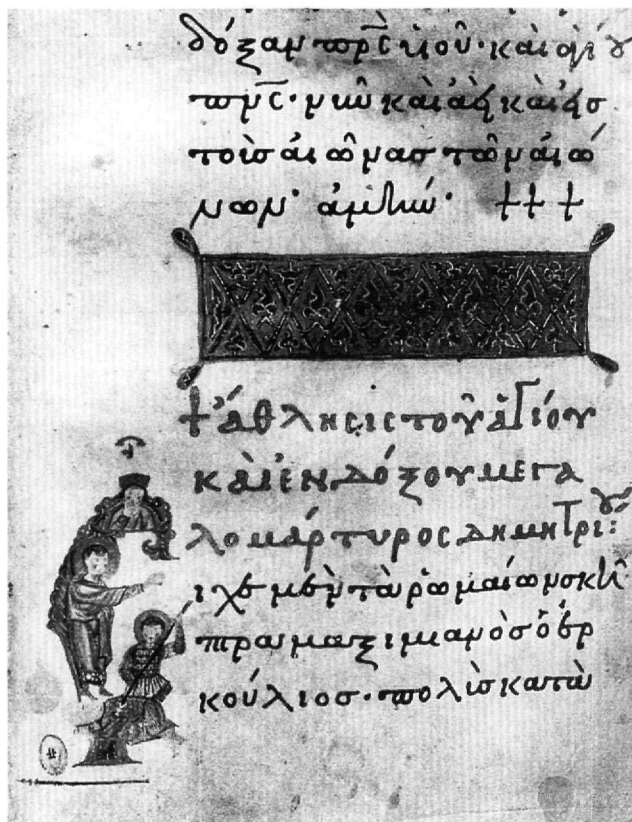
Εἰκ. 15. Μηνολόγιο Λεμῶνος 56, φ. 213v (22 Ὀκτωβρίου).

Εἰκ. 16. Μηνολόγιο Λεμῶνος 56, φ. 247v (24 Ὀκτωβρίου).

Εἰκ. 17. Μηνολόγιο Λειμῶνος 56, φ. 272r (25 Ὀκτωβρίου).

Εἰκ. 18. Μηνολόγιο Λειμῶνος 56, φ. 274r (26 Ὀκτωβρίου).

τυρίου τῶν ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου σχηματίζεται μὲ δύο ἀντίπρωτα πουλιά, πού στρέφουν τὸ κεφάλι πίσω (φ. 45r, Εἰκ. 6). Σὲ δύο ἄλλα ἀρχικά (φφ. 114v, 272r, Εἰκ. 9 καὶ 17) εἰκονίζονται μόνο κεφάλια ζώων. Τὰ ἀντιπρωτά πουλιά εἶναι συνηθισμένο θέμα στὰ ἀρχικά γράμματα κωδικῶν πού ἔχουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀποδοθεῖ στὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο τῆς Μονῆς Στουδίου, ὅπως οἱ Vat. Barb. gr. 372, Lond. Add. 19352, Phillips 7667, Oxon. Bodl. Auct. T. inf. 2.7, Ἀθηνῶν 2363 καὶ Μεμβούνης²².

Πρέπει ὡστόσο νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπουσιάζουν ἄλλα ἀρχικά πού εἶναι τυπικά αὐτοῦ τοῦ ἐργαστηρίου, ὅπως τὸ πῖ μὲ δύο χέρια πού κρατοῦν κλάδους φοινίκια, καὶ διάφορα γράμματα πού στηρίζονται σὲ ἓνα πουλι²³. Οἱ βλαστοὶ τῶν ἀρχικῶν διακόπτονται ἀπὸ πυκνοὺς ἀνθικοὺς κόμβους, καὶ συχνὰ κρέμονται ἀπὸ αὐτοὺς ἢ προεξέχουν στὰ ἄκρα τους κισσόφυλλα καὶ ἡμιανθέμια. Ἡ διακόσμηση αὐτὴ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰ. καὶ ἀπαντᾷ καὶ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες²⁴.

22. J. Anderson, The Date and Purpose of the Barberini Psalter, *CahArch* 31 (1983), εἰκ. C 3, 12, 14, D 12. Ἄ. Μαραβᾶ-Χατζηνηκολάου - Χρ. Τουφεξῆ-Πάσχου, *Κατάλογος μικρογραφιῶν βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῆς τῆς Ἑλλάδος*, Α', ἐν Ἀθήναις 1978, σ. 152, εἰκ. 326. H. Buchthal, An Illuminated Byzantine Gospel Book of about 1100 A.D., *Special Bulletin of the National Gallery of Victoria*, Μελβούρνη 1961, σ. 10, εἰκ. 7.

23. Anderson, ἔ.ἀ., σ. 44-45, εἰκ. C, D. Βλ. καὶ Ἄ. Μητρούνη, Ἄθως, Λαύρας Δ 46. Ἔνα «στουδιτικὸ» μηνολόγιο ἀπὸ τὸ τρίτο τέταρ-

το τοῦ 11ου αἰῶνα, *ΔΧΑΕ ΙΕ'* (1989-1990), σ. 262-263, 267.

24. Βλ. λ.χ. τὰ χειρόγραφα Ἀθηνῶν 263, τοῦ 991 (Μαραβᾶ-Χατζηνηκολάου - Τουφεξῆ-Πάσχου, ἔ.ἀ., Γ', σ. 81-87, εἰκ. 105-129), Ἰβήρων 46, τοῦ 1007, Μόσχας 382, τοῦ 1063, Petr. gr. 73, τοῦ 1069, Παντοκράτορος 47, τοῦ 1301 (I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, Leiden 1981, εἰκ. 75, 143, 152, 391) καὶ τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Μελενίκου, τῆς δευτέρας πενηνταετίας τοῦ 11ου αἰ. (Μαραβᾶ-Χατζηνηκολάου - Τουφεξῆ-Πάσχου, ἔ.ἀ., Α', εἰκ. 320-322).

Τὰ ταινιοειδή ἐπίτιπλα ἀνήκουν στὸν τυπικὸ τοῦ 11ου καὶ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 12ου αἰ. ἀνθικὸ διάκοσμο (Flower petal style, Blütenblatt Ornamentik), ὅπου πολύχρωμα πεταλωτὰ ἄνθη περικλείονται σὲ κύκλους, ὀρθογώνια, ρόμβους καὶ ἄλλα γεωμετρικὰ σχήματα καὶ ἐξαίρονται πάνω στὸν χρυσοῦ κάμπο. Σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις ὁ διάκοσμος περιλαμβάνει καὶ πουλιά (φ. 2r, 150r, Εἰκ. 1 καὶ 13) ἢ τετράποδα ποὺ τρέχουν (φ. 283v, Εἰκ. 19) μέσα σὲ μετάλλια. Τὰ σασσανιδικὰ ἀνθέματα μέσα σὲ κύκλους, οἱ ὁποῖοι συνδέονται μὲ διαγώνιους βλαστούς, ἐνῶ φυτικὰ θέματα γεμίζουν τὰ τριγωνικὰ κενὰ (φ. 61r, Εἰκ. 7), ἀπαντοῦν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰῶνος καὶ ἔξης, π.χ. στὰ χειρόγραφα Λαύρας Δ75, τοῦ 986, Par. gr. 519, τοῦ 1007, Par. gr. 45, Coislin 259, Vat. gr. 1156, Morgan 748, Σινᾶ 1186, Selden B 52, Barocci 207 καὶ Barocci 15, τοῦ 1105²⁵. Σχηματοποιημένα ἄνθη μὲ τρία πέταλα, ποὺ πληροῦν τὰ τριγωνικὰ κενὰ μιᾶς τεθλασμένης γραμμῆς, ἀντίστοιχα πρὸς τὸν διάκοσμο τοῦ ἐπιτίτλου τοῦ φ. 37v (Εἰκ. 5), ὑπάρχουν μεταξὺ ἄλλων στὸς κώδικες Par. Coislin 79 καὶ 239, Lond. Add. 11870, Par. gr. 74 καὶ 81²⁶. Ἀντιθετικὰ τρίφυλλα ἀνθέματα μέσα σὲ φακοειδῆ διάχωρα, ἀνάλογα πρὸς τοῦ φ. 34r (Εἰκ. 4), συναντῶνται στὸν κώδικα Vat. gr. 1229²⁷. Ὁ φυτικὸς διάκοσμος μέσα σὲ ρόμβους ἐγγεγραμμένους σὲ κύ-

κλους τῶν φφ. 103v καὶ 121v (Εἰκ. 8 καὶ 10) θυμίζει ἀνάλογο θέμα στὸ τετραεὺς ἀγγελο Ε. D. Clarke 10 τῆς Ὁξφόρδης²⁸. Τὰ καμπύλα στοιχεῖα σὲ σχῆμα σταγόνας, ποὺ προεξέχουν ἀπὸ τὶς γωνίες τῶν ἐπιτίτλων, ἀπαντοῦν ἤδη περὶ τὸ 880 στὸν Par. gr. 510²⁹, καὶ ἡ χρῆση τους μαρτυρεῖται καὶ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες³⁰. Ἡ προέκταση τῆς κάτω παρυφῆς τοῦ ἐπιτίτλου, ἀπὸ τὰ ἄκρα τῆς ὁποίας ἐκφύονται ἀνθέματα ἢ ἡμιανθέματα, ὅπως στὰ φφ. 103v καὶ 150r (Εἰκ. 8 καὶ 13), εἶναι συνήθης ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα³¹. Ἐπίτιπλα διακοσμημένα μὲ ζῶα μέσα σὲ μετάλλια εἶναι ἀρκετὰ συνηθισμένα τὸν 11ο καὶ 12ο αἰῶνα³².

Τὰ χρώματα τῶν ἱστορημένων ἀρχικῶν γραμμάτων εἶναι ἀνοικτά. Κυριαρχοῦν διάφορες ἀποχρώσεις τοῦ κόκκινου, τὸ πράσινο, τὸ γαλάζιο, ἢ ὄχρα. Κόκκινες κηλίδες διακρίνονται στὶς παρειές. Οἱ φωτοστέφανοι εἶναι χρυσοί. Στὰ ἐπίτιπλα τὰ βαθυπράσινα καὶ μπλε φύλλα καὶ τὰ κόκκινα ἐξαίρονται πάνω στὸ χρυσοῦ βάθος. Τὸ σχέδιο διακρίνει ἀκρίβεια καὶ ἐπιμέλεια. Ὅπως καὶ οἱ περισσότεροι εἰκονογραφημένοι κώδικες τοῦ Μηνολογίου, τὸ χειρόγραφό μας χρονολογεῖται στὴν δευτέρη πενήνταετία τοῦ 11ου αἰῶνος. Προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ ἐργαστήριό τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὄχι πάντως ἀπὸ τὴν Μονὴ Στουδίου.

25. Spatharakis, ἔ.ἀ., εἰκ. 50. A. Frantz, *Byzantine Illuminated Ornament. A Study in Chronology*, *ArtB* 16 (1934), σ. 57, πίν. VII.12, XI.2, 3, 6. Weitzmann - Galavaris, ἔ.ἀ., εἰκ. 126. *CBM*, 1.Π, εἰκ. 143, 145, 201. Πὰ τὸ σασσανιδικὸ ἀνθέμα βλ. Frantz, ἔ.ἀ., σ. 57-59, 70, 71· γὰ τοὺς κύκλους ποὺ ἐνώνονται μὲ διαγώνιες ἐφαπτόμενες, αὐτ., σ. 71.

26. Frantz, ἔ.ἀ., σ. 44-45, πίν. I.6-7, II.14-15.

27. Frantz, ἔ.ἀ., πίν. X.5.

28. *CBM*, 1.Π, εἰκ. 223.

29. Spatharakis, ἔ.ἀ., εἰκ. 12-14.

30. Βλ. λ.χ. Spatharakis, ἔ.ἀ., εἰκ. 35, 82, 121, 142-143, 166-167, 190-

191, 199, 221, 226, 234, 257, 260, καὶ *CBM*, 1.Π, εἰκ. 138-141.

31. Spatharakis, ἔ.ἀ., εἰκ. 21, 23, 25, 34, 45, 49 κλπ. Πρὸβλ. ἔ.ἀ., σ. 71.

32. Πρὸβλ. λ.χ. ἐπίτιπλα τῶν χειρογράφων 2804, 2363 καὶ 163 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Ἰβήρων 1404, Χελανδαρίου 105 καὶ Οκον. Canon. gr. 103 (Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου - Τουφεξῆ-Πάσχου, ἔ.ἀ., Α', εἰκ. 167, 325, 482. Στ. Πελεκανίδου κ.ἀ., *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Β', Ἀθήνα 1975, εἰκ. 268-271. P.L. Vocotopoulos, A propos de l'évangélique n° 105 de Chilandar, *Huit siècles du monastère de Chilandar. Histoire, vie spirituelle, littérature, art et architecture*, Βελιγράδι 2000, σ. 676, εἰκ. 1. *CBM*, 1.Π, εἰκ. 180).

Panayotis L. Vocotopoulos

AN UNNOTICED MENOLOGION WITH HISTORIATED INITIALS: CODEX LEIMONOS 56

Of the 45 illuminated manuscripts of the metaphrastian Menologion known to date, eight belong to the group in which the figural decoration is restricted to historiated initial letters. A ninth manuscript is now added to this group: the codex no. 56 in the Leimonos monastery on the island of Lesbos, which contains the 27 Lives for October. It is illuminated at the beginning of each Life by a band-shaped headpiece and an historiated initial. Eight of these are anthropomorphic, nine zoomorphic and nine vegetal. On the initials of the 2nd, 3rd and 20th of October, the Sts Cyprian and Justine, Dionysios the Areopagite and Artemios are depicted standing and in frontal pose (Figs 2, 3, 17). St Luke the Evangelist (18 October, Fig. 10) dips the pen in an inkwell. Represented beside the martyr Varus is the Emperor Maximianus, who is attacked by a snake (19 October, Fig. 11). St Arethas points to the city of Negran in Ethiopia, where he was martyred (24 October, Fig. 16), while at the same time trampling on a naked man being choked by a snake, obviously Prince Dunaan who exterminated the

Christians of Negran, Arethas among them. The initials of Varus and Arethas belong to the class of revenge initials, in which the martyr avenges his persecutor. In the initial of St Aberkios, the healing of a woman possessed by devils is illustrated (22 October, Fig. 15). In the initial of St Demetrios, the saint blesses his disciple Nestor, who slays Lyaius in the presence of Maximianus (26 October, Fig. 18).

The zoomorphic and vegetal initials, like the headpieces too, are typical of Constantinopolitan manuscripts of the eleventh century. Nevertheless, their thematic repertoire differs from that of codices which can be attributed securely to the scriptorium of the Studios monastery. The Leimonos manuscript does not seem to belong to the same edition as other manuscripts of the same category. It differs from these in the ruling, the number of lines or the style of the miniatures.

The Menologion Leimonos 56 is of considerable interest because of its completeness, the quality of its illumination, the originality of many of its initials and its good condition.